

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: ЗАПЕРЕЧЕННЯ ІМПЕРСЬКОСТІ

Петро КРАЛЮК

Copyright © 2014

Здавалося, логіка розвитку імперської Росії не передбачала появу такої фігури, як Тарас Шевченко – поета всеслов'янського масштабу, який і своєю творчістю, й своїми діями зумів пробудити українців від національної сплячки. Наприклад, з'ява антиімперських поетів-вождів Адама Міцкевича чи Юліуша Словацького є зрозумілою (адже це була реакція польської нації на російське гноблення). А ось поява Шевченка видається незвичним та й нелогічним явищем. Бо ж українці давно не мали своєї повноцінної державності – аж з часів Київської Русі. Хоча із середини XVII – до середини XVIII століття існувала козацька Гетьманська держава, проте повноцінною назвати її не можна – вона була автономною структурою у складі Московської (Російської) держави. Зрештою, в 1764 році цариця Катерина II остаточно скасувала Гетьманщину. В 1775 році за її наказом російські війська зруйнували Запорізьку Січ. Ці ж роки стали часом нищення засад соціального устрою краю. У тих же 80-х було введено кріпацтво, розформовані козацькі полки, на основі яких були створені регулярні частини російської армії. 1785 Катерина II видала “Жалованну грамоту дворянству”, за якою зрівняла українську козацьку верхівку із російським дворянством. На думку Євгена Маланюка, це був чи не найбільший удар для української спільноти, оскільки Грамота влила “нашу козацьку шляхту” в “безобличні шереги... суто урядового “служилого дворянства” московського, що, силою речей, жадною “шляхтою” не могли бути, будвши додатком до адміністраційно-державної машини”. У результаті цього “нашому народові було відтято його аристократію, яка, на додаток, перестала бути аристократією взагалі, втраючи свою національну й особисту індивідуальність, будвши повно залежна від примх того чи іншого петербурзького чиновника”. Додамо ще від себе: “Жалованна грамота дворянству” розколола козацький стан – верхівка перетворилася в дворянство, у той час як прості козаки за своїм статусом наблизилися до безправного селянства.

Відчуття національної руїни, безнадії та песимізму, що панували в українському суспільстві, образно передав Тарас Шевченко у своєму вірші “Гоголю”:

*“Всі оглухли – похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже”.*

Справді, українцям залишалося або плакати над своєю долею, або сміятися, щоб приглушити і приховати свій біль – як це робили Іван Котляревський чи Микола Гоголь. До речі, Шевченко завершує свій вірш “Гоголю” такими словами:

*“Нехай, брате. А ми будем
Сміятись та плакати”.*

У часи Шевченка українські землі, що входили до складу Росії, уже стали колоніальною околицею імперії. Це стосувалося як економічної, так і соціальної й культурної сфер. Імперська влада намагалася перетворити Україну в “територію без обличчя”, яку можна безжально експлуатувати. Основна маса населення – селянство, котре було закріпачене й визискувалося поміщиками. Останніми ж були переважно чужинці або русифіковані й полонізовані українці. Пригадаймо хоча б те, хто був паном Шевченка – поміщик Павло Енгельгардт, русифікований потомок німецький ліфляндських баронів, батькові якого, Василю Енгельгардту, дісталися величезні землі на теренах Центральної України не за якісь видатні заслуги, а за те, що він був близьким родичем коханця імператриці Катерини II, “найвітлішого князя Таврії” Григорія Потьомкіна. І виявив себе батько Павла, як і його знаменитий родич, на полі розбещеності й розпусти. Це була загалом типова для України ситуація. Отакі “дітки імперії” владарювали на українській землі.

Частково полонізованими, а частково русифікованими були міста. Стосовно невеликих містечок, то в них переважало єврейське населення. Українцям же не залишилося місця в рідних містах і селищах.

Русифікації зазнало духовенство. Слабкі паростки української інтелігенції, які тільки спиналися на ноги, теж русифікувалися. Русифікованою була школа, починаючи від низової ланки (церковно-приходських шкіл), гімназій, семінарій і завершуючи вищими освітніми закладами. У 1817 році була ліквідована Києво-Могилянська академія, а на її місці через два роки створена духовна академія. При цьому викладачів академії привезли з Петербургу. Це були етнічні росіяни – ніби не знайшлося талановитих українців, які б могли працювати в академії. Парадоксально, але в той час найбільш дієвий осередок українського культурного життя знаходився далеко за межами України – у Санкт-Петербурзі.

У плані культурному українці, здавалось би, зазнали повного фіаско. В них забрали їхню елітну книжну мову, яку трансформували в російську. Разом з тим росіяни присвоїли собі величезний український культурний спадок, починаючи ще з часів Київської Русі, і тим самим, переписавши історію, перетворили українців у народ без високої культури і без минулого. Навіть питомий український етнонім Русь, Росія (з наголосом на першому складі) був забраний москвинами.

Показовим є ставлення Тараса Шевченка до тогочасної української літератури. Відомо, що він ще на початковому етапі творчості присвятив кілька віршів видатним постатям українського літературного життя. Це поезії – “На вічну пам’ять Котляревському”, “До Основ’яненка” й згадуваний уже вірш “Гоголю”. Вважається, що Іван Котляревський стояв біля витоків сучасної української літератури, а його “Енеїда” була чи не першим твором, друкованим розмовною українською мовою. Хоча, насправді, це не зовсім так. Перший друкований твір розмовною українською мовою – “Трагедія руська” невідомого автора, що з’явилася ще на початку XVII ст. Звісно, Іван Котляревський відіграв важливу роль у переломний період української літератури – замість старої книжної мови він запропонував використовувати в літературі мову розмовну. В тодішніх умовах, коли йшла інтенсивна русифікація колишньої козацької еліти, цей крок дав змогу українцям дистанціюватися від росіян, утвердити розуміння своєї окремішності. Адже українці, давав зрозуміти Котляревський, мають свою мову, яка є відмінною від мови російської, котра багато взяла від старої української книжної мови і яку багато освічених українців сприймали як свою.

Але це одна сторона медалі. Була й інша. “Енеїда” Котляревського (можливо, навіть усупереч волі її автора) сприяла утвердженню стереотипу, що українською мовою варто писати лише гумористичні твори, тобто твори “низькі”, які не відносяться до “високої” літератури. Такий підхід був логічним наслідком експансії російської імперської культури, яка маргіналізувала культуру українську, перетворивши її на сегмент так званої культури великоросійської, при цьому сегмент “несерйозний”, такий, що не заслуговує на особливу увагу. При цьому, звісно, не враховувалося, що існували переклади розмовною українською мовою Святого писання (хоча б відоме Пересопницьке Євангеліє), україномовні видання Почаївської лаври XVIII століття тощо. Зрештою, сам Котляревський намагався писати українською мовою серйозні речі (“Наталка Полтавка”). Те саме стосується Григорія Квітки-Основ’яненка – першого україномовного прозаїка.

Показовим є ставлення Тараса Шевченка до Івана Котляревського, передусім до його “Енеїди”. Він звертає увагу не на гумористичні аспекти творчості письменника, а на те, що той намагався відновити в умовах української бездержавності “козацьку славу”. Шевченко навіть називає Котляревського кобзарем, тобто хранителем народної пам’яті:

*“Все сумує – тільки слава
Сонцем засіяла,
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!”*

Отож Тарас Шевченко відкидав колоніальне трактування “Енеїди” як твору суцільно гумористичного й “несерйозного”. Для нього “Енеїда” – це сміх крізь сльози, як і творчість Миколи Гоголя.

Ще більше ностальгія за “козацькою славою” звучить у вірші “До Основ’яненка”:

*“Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покрийть Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...
Тільки ворог, що сміється...
Смійся, лютий враже!”*

*Та не дуже, бо все гине –
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чий ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
От де, люде, наша слава,
Слава України!”*

На перший погляд, вірш “До Основ’яненка” видається дивним. Адже Квітку-Основ’яненка важко назвати співцем “козацької слави”. Більше того, в деяких його творах, наприклад “Пан Халявський”, простежується іронічне ставлення до козацьких нащадків. Але для Шевченка не це було головним. Головним було те, що Квітка-Основ’яненко звернувся до народної мови, оспівував Україну, яка в його уяві була козацьким краєм.

Апологія козацтва у творчості раннього Тараса Шевченка – це якраз виклик колоніальності України, російській імперській експансії. Пізніше, у період “трьох літ”, він переосмислить своє ставлення до козацтва, передусім до козацької еліти, гетьманів, яких він прославляв у ранніх творах. Вкаже на їхню продажність, на готовність служити інтересам чужих імперій:

*“Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили”.*

Мимоволі виникає запитання: “Звідки ця антиімперська Тараса Шевченка?” Адже він – виходець з упослідженого українського селянства, представники якого, здавалося б, не повинні були підніматися до осмислення таких речей. Бо для тогочасних українських селян освіта, в кращому випадку, завершувалася школою-дяківкою, а їхній кругозір рідко сягав далі свого села.

До речі, коли візьмемо сучасних Шевченку поетів та письменників, які стояли біля витоків творення національних літератур, то бачимо, що вони здебільшого не були вихідцями із простолюду, а тим більше – селянства. Байрон належав до англійських аристократів, Пушкін і Лермонтов були дворянами, Міцкевич та

Словацький – шляхтичами. Цей перелік можна продовжити. Хіба що можна говорити про простонародне походження угорського поета-генія Шандора Петефі. Щоправда його батьки не були закріпаченими селянами, належали до вільних людей. Скажімо, Петефі (справжнє ім’я й прізвище – Олександр Петрович) не був угорцем, його життя було пов’язане з Україною, а в його жилах текла й українська кров. Певно, приклад Шевченка й Петефі показують, що українці, попри складні обставини, здатні творити велике, піднімаючись над несприятливими обставинами повсякдення.

Тарас Шевченко зумів вирватись із середовища кріпаків-селян. Це “виривання” теж було своєрідним запереченням (принаймні на особистому рівні) колоніальних обставин життя. Ми рідко задумуємося над тим, чого це вартувало Кобзареві. Адже йому довелося стати “не таким, як усі”, тобто не таким, як його родичі, близькі, сусіди. Він наражався на нерозуміння. Йому довелося пожертвувати відносним селянським комфортом, відмовитися від спокійного життя, від сім’ї, й одержимо працювати, малюючи картини. Іноді навіть отримуючи за свою одержимість покарання.

Незадовго перед смертю він пише “Автобіографію”, де розповідає (правда, з ледь помітним м’яким гумором) про свої поневіряння серед сільських малярів, які так і не навчили хлопця мистецтву малювання. Довелося самому освоювати ази цього мистецтва. Він навіть описує, як був принизливо й жорстоко покараний своїм паном за те, що вчився малювати. Так, Шевченку поталанило – знайшлися люди, які звернули на нього увагу й викупили з кріпацької неволі. Але якби не було самовідданої праці, то чи відбувся б він як художник і поет, чи попали б його праці на очі Івану Сошенку, потім Карлу Брюллову, іншим живописцям, які захотіли викупити талановитого кріпака. Викупити за великі гроші – 2500 рублів. Бо ж поміщик-чужинець Енгельгардт не хотів просто так відпускати на волю обдарованого українця.

У радянській літературі любили акцентувати увагу на тому, що Тараса Шевченка викупили з кріпацької неволі “російські прогресивні діячі”. Воно ніби й так. Хоча, насправді, ініціював викуп українець Іван Сошенко. Малював портрет Василя Жуковського, за який вдалося дістати необхідну суму для викупу, Карл Брюллов – нащадок французьких гугенотів. Домовлявся з паном Енгельгардтом

про викуп Олексій Венеціанов – син ніжинського грека й українки. Був серед людей, які викупили Шевченка, й росіянин – згадуваний Василь Жуковський, поет-романтик, людина, вхожа до государя-імператора. Але, поряд із Жуковським, збором грошей для викупу займався Михайло Віельгорський – русифікований нащадок давнього українського роду з Волині. Інакше кажучи, це був такий собі культурний “інтернаціонал” тодішнього імперського інтелектуального Петербургу.

Звісно, Тарас Шевченко був вдячний цим людям. Це оприявнюється у його “Автобіографії”. Але немає там і хвалебних од цим людям. При читанні самозвіту в історії його викупу відлунюється якась беземоційність, сухість викладу. Шевченко усвідомлював, що його не треба було б розкріпачувати, викупувати на волю, якби у XVIII столітті російська імперська влада не закріпачила українців. Це прочитується у його поемі-комедії “Сон”:

*“...От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою;
А берег ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамовитий!
Як-то воно зробилося
З калюжі такої
Таке диво?.. Отут крові
Пролито людської –
І без ножа. По тім боці
Твердиня й дзвіниця,
Мов та швайка загострена,
Аж чудно дивиться.
І дзигарі тельнякоть.
От я повертаюсь –
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп
У свиті – не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує – от-от річку
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому – вторая
Таке диво наставила.*

*Тепер же я знаю:
Це той перший, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко-тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.
Стою, замираю...”*

Загалом Т. Шевченко не любив Петербургу. Це видно з цих (і не тільки з цих слів). Але, як не парадоксально, без Петербургу Шевченко не став би Шевченком-генієм. Тому подякуймо пану Енгельгадту, що він привіз молодого Шевченка до імперської столиці. Принаймні тим самим він зробив добру справу – мимоволі щоправда. Адже якби Шевченко лишився в колонізованій, упослідженій Україні, сумнівно, що в нього були шанси реалізувати себе як видатного митця. Для цього потрібне було відповідне середовище. А такого тут не було. Точніше – його знищили.

Петербург постав на кістках українців. Про це Шевченко знав. І писав про це з великою біллю, ніби передаючи голосіння померлих душ козаків, які загинули, будуючи “місто над Невою”:

*“І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На Страшному на судищі
Ми Бога закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та й порізав; а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив жилами твердими
І заклав столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!”*

Уже говорилося, що Петербург у першій половині й середині XIX століття став головним осередком українського культурного життя. Так, це було ненормально. Але так було. Саме сюди їхали талановиті українці “робити кар’єру”. У петербурзькі часи Шевченка тут жив і творив Євген Гребінка, який зробив багато для

організації в імперській столиці українського культурного життя. Тим більше, що в Петербурзі існувала велика “українська діаспора”. Шевченко добре знав цього письменника й діяча. Зберігся відомий портрет Гребінки, написаний Шевченком у 1837 році. У той час у Петербурзі зійшла зірка слави українця Нестора Кукольника, який змагався на літературному поприщі з Олександром Пушкіним і навіть у популярності перевершував свого суперника. До речі, шляхи Шевченка й Кукольника неодноразово пересікалися. І один, і другий були друзями Брюллова. Зрештою, в ті часи сходять у Петербурзі зірка слави Миколи Гоголя.

Академія мистецтв, багате театральне життя, літературні салони, плюс культурна українська діаспора – ось ті чинники імперського Петербургу, які перетворили Шевченка у першорядного митця. Так, він мав талант. Але без Петербургу Шевченко просто би залишився необробленим діамантом.

Однак, на відміну від Гоголя й Кукольника, Тарас Шевченка не захотів розчинятися в імперському “російському морі”. Хоча міг це зробити. І навіть, чого гріха таїти, попервах робив деякі кроки в цьому напрямку. Можна пригадати його російськомовну поему “Тризна”, а також деякі інші російськомовні твори. Або намагання в зрілому віці опублікувати свої російськомовні повісті. Проте треба віддати належне Кобзареві: він умів вчасно зупинитися. То що зупиняло його? Здорова селянська натура, яка не сприймала фальшиву імперську позолоту і насміхалася над чванством батюшки-царя та його слуг. А ще, певно, в Кобзаря озвалася гідність предків-козаків, які не хотіли терпіти насильства над собою. Тому для Шевченка ієрархічна влада, побудована на тупому насильстві, виглядала абсурдно. Пригадаймо хоча б відому сцену генерального мордобиття в поемі-комедії “Сон”. Такої ядучої й водночас символічно-глибокої сатири на Російську імперію ми не зустрічаємо в тогочасній літературі.

Звісно, антиімперською є не лише поема “Сон”, але також інші не цензуровані твори Кобзаря, особливо періоду “трьох літ”. Саме

за ці твори з Тарасом Шевченком жорстоко розправився царизм, заслывши простим солдатом у далекий Казахстан без права писати й малювати. Ні один член Кирило-Мефодіївського братства не був покараний так, як Шевченко. Правителі імперії добре усвідомлювали, хто серед кирило-мефодіївських братчиків є для них найнебезпечніший. Як і усвідомлювали вони те, що найсильнішою зброєю Кобзаря є його мистецтво. Вони боялися правди Шевченка, його пророцтв.

Так, вражаюче пророчим є закінчення поєми-комедії “Сон”:

*“Наче з барлоги
Медвідь виліз, ледве-ледве
Переносить ноги”.*

Ось цей ведмідь закричав. І сталося диво – його слуги позникали. Грізний імперський звір опинився сам і став безпорадний:

*“Дивлюсь я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій медведик! Стоїть собі,
Голову понурич,
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошеня, такий чудний”.*

Чи не стала такою Російська імперія в 1917 році, коли безпорадний цар Микола II зрікся престолу? І чи не такими безпорадними, з тремтячими руками виглядали члени так званого ГКЧП у 1991 році, коли оновлена Російська імперія під маркою СРСР розвалювалася вщент? Зараз бачимо чергову спробу реанімації цієї імперії. І допомагають цьому, як і в Шевченкові часи, чимало наших землячків, які ладні розбудувати “руській мір”, “євразійський союз”, “канонічне православ’я” й тому подібні речі. Ось тільки чи не станеться з новою Російською імперією те саме, що з її попередниками? І чи не побачимо ми, за пророцтвом Шевченка, чергового безпорадного імперського ведмедика, який нагадуватиме кошеня? І тому чи не краще, замість того, аби будувати чужу імперію, побудувати, “свою хату”, де, як казав Шевченко, має бути “своя правда, і сила, і воля”.

Надійшла до редакції 10.02.2014.